

В. В. МИНА

*Володимир Валентинович Мина, викладач
Львівського державного університету внутрішніх
справ*

ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК МЕТА ПОКАРАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

У сучасному дискусійному полі як кримінального права, так і філософії права перебуває важлива проблема, яка зводиться до запитання чи можна вважати складовою мети покарання виправлення засудженого. Цій темі приділили чимало уваги М. Беляєв, С. Велієв, І. Карпець, О. Міцкевич, О. Наташев, І. Перлов, А. Піонтковський, С. Полубінська, Ю. Пономаренко, І. Рагімов, М. Стручков, М. Титов, Ю. Ткачевський, М. Шаргородський та ін. Однак, попри постійне зацікавлення зазначеною тематикою, на теоретичному рівні проблема залишається нерозв'язаною.

У законодавчій сфері актуальність окресленої проблеми виявляється у багатовекторності задекларованих у кримінальних кодексах цілей покарання. Наприклад, у чинному Кримінальному кодексі України виправлення засуджених, поряд із карою та запобіганням вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, виступає як одна із цілей покарання (ст. 50). Білоруський законодавець вважає, що мета покарання охоплюється триєдиною метою кримінальної відповідальності (ст. 44): 1) виправлення особи, яка вчинила злочин; 2) запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так й іншими особами; 3) поновлення соціальної справедливості.

У КК Республіки Болгарія (ст. 36) поняття покарання задеклароване як таке, що призначається з метою: 1) виправлення і перевиховання засудженого в дусі дотримання законів та звичаїв; 2) здійснення запобіжного впливу на засудженого і позбавлення можливості вчинення ним інших злочинів; здійснення виховного і запобіжного впливу на інших членів суспільства. Відповідно до КК Республіки Польща (§ 1 ст. 53, § 1 ст. 54) у разі призначення покарання неповнолітньому суд має керуватися насамперед виховною метою, а при застосуванні покарання чи кримінально-правових заходів щодо дорослих – враховувати запобіжні й виховні цілі та потреби у сфері формування правової свідомості суспільства. У ст. 37 КК Швейцарії задекларовано, що виконання покарань має сприяти виховному впливу на засудженого та підготувати його до повернення до життя на волі. Кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси Франції до цілей покарання відносять виправлення винного, соціальну реадaptaцію, професійну реадaptaцію (ст. 132-59 КК, статті 720-4, 723-3, 763-3 КПК). У конституції штатів Нью-Гемпшир, Монтана зазначено такі цілі покарання, як виправлення правопорушників, запобігання вчиненню злочинів. Виправлення як складова мети покарання міститься у кримінальних кодексах Азербайджанської Республіки (ст. 41.2), Бельгії (ст. 1), Мексики (ст. 78), Киргизької Республіки (ст. 41), Республіки Таджикистан (ст. 46), Республіки Казахстан (ст. 38), Республіки Узбекистан (ст. 42). Натомість у КК Республіки Молдова (ст. 61) йдеться не про виправлення як одну із цілей покарання, а про покарання як засіб виправлення та перевиховання засудженого. У КК Російської Федерації, Грузії та багатьох інших країн у дефініціях взагалі не зазначено такої складової мети покарання як виправлення. У КК Латвійської Республіки замість «виправлення» задекларовано, що однією із цілей покарання є досягнення того, щоб засуджений та інші особи дотримувались законів і втримувались від вчинення злочинних діянь (ст. 7). У КК Литовської Республіки у цьому самому руслі до одного з призначень покарання віднесено такий вплив на засудженого, що сприяє дотриманню законів та стримуванню від вчинення нових злочинів (ст. 2). У Кримінальному кодексі штату Нью-Йорк (ст. 1 § 1.05) поняття «виправлення» було замінено на «соціальне відновлення особистості засуджених» і т. д. і т. п.

Зважаючи, що від наявності (чи відсутності) у визначенні мети покарання такого поняття, як виправлення, значною мірою залежить напрям кримінальної політики держави, очевидним стає, що зазначена вище проблема є вкрай актуальною і потребує подальшого докладання наукових зусиль не лише фахівців з кримінального права, а й філософів права.

Вдаючись до історії проблеми, зазначимо, що питання доцільності віднесення до цілей покарання виправлення злочинця постало ще в Античну добу (Платон, Цицерон та ін.). Подальша еволюція проблеми щільно пов'язана з формуванням поля проблематики, яка містила питання щодо права на покарання та можливості виправлення злочинця. Саме на розв'язання цих проблем значною мірою спрямовано діяльність представників соціологічного напрямку, про що детальніше зазначено раніше, звертаючись до засад соціологічної школи. Зауважимо, що ці питання перебували у полі зору й представників інших напрямів і навіть виразників пролетарської ідеології. Так, на початку ХХ ст. відбулася гостра дискусія щодо виправної мети покарання між Л. Савросовим та Я. Берманом¹. Пріоритет отримали теорії трактування покарання як засобу захисту суспільства чи то соціального захисту. У КК 1922 термін «покарання» застосовували поряд із «засобами соціального захисту». Основні Начала кримінального законодавства (1924), а потім і КК РРФСР (1926) остаточно відмовились від терміну «покарання», замінивши його на словосполучення «міра соціального захисту судово-виправного характеру». Однак, слід зауважити, що тоді як на Заході тенденція до відмо-

ви від терміну «покарання» на користь «міра соціального захисту» ґрунтувалась на засадах постулатів соціологічної школи, то у радянському кримінальному праві 20-х рр. відмова від терміну «покарання» і заміна його на «міра соціального захисту» зумовлено скоріше прагненням дистанціюватись від «буржуазної теорії відплати», а також продемонструвати, що радянська політика боротьби зі злочинністю базується на інших класових позиціях. А. Естрін щодо цього писав: «Відмова від поняття «покарання» у даний час... не означає для нас звичайної термінологічної заміни слова «покарання» словосполученням «міра соціального захисту»: у цій відмові виражається розрив радянського кримінального права зі старими, просякнутими юридичним фетишизмом... кримінально-правовими побудовами². Втім, на наш погляд, не варто відкидати й певний вплив соціологічної школи. Наприклад, такий відомий на той час фахівець у галузі кримінального права, як М. Ю. Козловський, заперечував існування у злочинця свободи волі, вважав його пасивною жертвою, від якої суспільство повинне лише оборонятися³. Після десятилітньої перерви, у 1934 році, радянське кримінальне право знову повернулося до терміну «покарання». Разом з тим у дискусійному полі опинилася проблематика щодо цілей покарання, а відповідно увагу зосередили на питанні стосовно виправлення засудженого.

Найвагомішим, а точніше, найчастіше застосовуваним аргументом на користь відмови від такої мети покарання як виправлення засудженого був та й залишається той факт, що існуюча виправна система не може забезпечити виправлення особи, яка вчинила злочин. На нашу думку, не слід відмовлятися від виправлення лише з огляду на недосконалість виправно-трудової системи. У цьому розумінні можна погодитися з В. Велієвим, який стверджує, що навряд чи доцільно відмовлятися від цілі виправлення, посилаючись на те, що воно не забезпечене матеріальними гарантіями. Навпаки, це вимагає створення оптимальних умов для виправлення засуджених. У нашому суспільстві, як доходить висновку В. Велієв, кримінальне покарання не лише може, а й повинне виконувати щодо засуджених як запобіжну, так і виправно-виховну функції, тому система кримінальної юстиції має звітувати перед суспільством не лише про запобігання злочинам, а й перевиховання засуджених⁴.

Водночас погоджуємося з Н. Мельничук, зокрема у тому, що, розглядаючи таку складову мети покарання як виправлення засудженого, необхідно передусім визначитися, чи йдеться про покарання як поняття, чи про покарання як об'єктивацію. Якщо об'єктивація на певному етапі неадекватна, то це ще не означає, що необхідно відмовлятися від такого внутрішньосистемного елементу категорії «покарання», як «виправлення засудженого»⁵.

Необхідно зазначити, що у полі визнання виправлення як складової мети покарання виникла проблема, про віднесення до цілей покарання (поряд з виправленням) й перевиховання. Зокрема, щодо мети виправлення С. Полубінська стверджувала: «за своєю суттю – це метод, засіб для запобігання новим злочинам, що дає змогу розглядати виправлення як один із засобів досягнення сформульованих вище законодавчих цілей покарання. Це може бути як виправлення в юридичному розумінні (упевненість засудженого у невідворотному зв'язку злочину і покарання), так і моральне виправлення – виховання звички до праці, підвищення рівня освіти і т. п.»⁶. Таким чином, С. Полубінська визнавала ймовірність виправлення, однак розглядала останнє не як складову мети покарання, а як засіб запобігання новим злочинам.

Щодо перевиховання, то С. Полубінська наголошувала на «вельми обмежених можливостях покарання у вирішенні завдань перевиховання засуджених»⁷. Для формування певних переконань, поглядів і звичок, як стверджувала вона, необхідно тривало і цілеспрямовано здійснювати виховний вплив. Завдання ж зміни уже сформованих у дорослої людини переконань і звичок ще складніше: «Можливості якісно змінити в умовах обмеженого часу погляди і навички людей, піддаючи їх серйозним правообмеженням, вириваючи зі звичних соціальних умов, ізольовуючи від рідних і сім'ї, уявляються вельми сумнівними»⁸. Продовження термінів покарання, як зауважувала С. Полубінська, не розв'язує цієї проблеми, оскільки результати наукових досліджень свідчать, що переважна більшість засуджених на тривалі терміни позбавлення волі після 5–8 років поводять себе гірше. Позбавлення волі обертається негативним боком і для суспільства, оскільки вимагає значних витрат на його реалізацію, спричинює втрату засудженими трудової кваліфікації, професійних навичок, розриву корисних соціальних зв'язків, розпаду сім'ї тощо. До того ж, як вважає С. Полубінська, низька ефективність діяльності виправно-трудових закладів, які виконують покарання у вигляді позбавлення волі, призвела не лише до збереження достатньо високого відсотка рецидиву, а й до негативної оцінки такого покарання суспільною думкою. Зрештою, науковець доходить висновку: навряд чи можуть бути запропоновані інші об'єктивні показники ступеня досягнення цілей виправлення і перевиховання, аніж поведінка людини після звільнення, а відтак лише загальне і спеціальне запобігання злочинам як мета покарання мають об'єктивні (поведінкові) показники ступеня їх досягнення⁹. Саме ці аргументи наводить С. Полубінська на користь відмови від постановки перед покаранням у законі мети перевиховання засуджених.

Натомість М. Беляєв вважає: попри те, що у деяких випадках мету виправлення і перевиховання не досягнуто у результаті виконання покарання, виправлення є однією із самостійних цілей покарання¹⁰. Однак у цьому полі перебуває й таке поняття, як перевиховання. Перед кримінальним покаранням, як вважає М. Беляєв, формулюється більш гуманне, більш високе, більш шляхетне завдання, аніж тільки завдання зробити колишнього злочинця безпечним для суспільства. Застосовуючи кримінальне покарання, держава намагається впливати на свідомість людини таким чином, щоб із колишнього злочинця виховати чесну людину¹¹. Замість того, щоб йти найлегшим шляхом знешкодження злочинців через їх ізоляцію від суспільства чи фізичне знищення, держава бере на себе важке завдання виправлення і перевиховання злочинців, їх присто-

сування до умов співжиття¹². Таким чином, М. Беляєв обстоює постановку і досягнення мети не лише виправлення, а й перевиховання. При цьому він апелює до наукових досягнень психологів і педагогів¹³. Можливість перевиховання М. Беляєв пов'язує з процесами формування і переформування особистості людини. Саме перевиховання автор трактує як переробку психіки людей, перетворення їх з індивідуалістів на колективістів. Він вважає, що це не лише знищення тих властивостей характеру, що спонукали до вчинення злочину, а й виховання в людині відповідної свідомості¹⁴.

М. Беляєв погоджується, що при виконанні покарання не завжди вдається досягти перевиховання, оскільки знищення вже сформованих властивостей характеру та закріплення замість них нових якостей – справа вкрай важка. Як перевиховання, так і виправлення, за М. Беляєвим, – це перебудова психіки людини, зміна властивостей її характеру. Однак, тоді як виправлення передбачає таку зміну особистості злочинця, яка перетворює його на безпечну і нешкідливу для суспільства людину, перевиховання являє собою виправлення злочинця плюс його перетворення у суспільно-свідому особу¹⁵.

До покарання, як такого, що має на меті виправлення, щільно пов'язане з перевихованням засуджених, звертаються І. Лановенко та Ю. Заросинський. Виховання і перевиховання вони вважають не лише прямою метою покарання, а і його гуманістичним ядром¹⁶. Процес виправлення і перевиховання, як стверджують вони, органічно пов'язаний і взаємозумовлений. Виправлення являє собою першу стадію перевиховання. І якщо у кримінологічній практиці загальною визначеною показником виправлення стає усвідомлення засудженим своєї провини, щире розкаяння з приводу вчиненого, намір розірвати зі злочинним минулим, то під перевихованням мається на увазі більш глибока і стабільна психологічна зміна характеру та свідомості засудженого як особистості. Перевиховання – це вже докорінна психологічна зміна усієї системи аморальних і протиправних поглядів та звичок засудженого, що і є метою покарання на рівні його найефективнішої реалізації у вигляді дійсно стабільного правослужняного способу життя. У цьому контексті йдеться про виправлення та перевиховання злочинців як мінімальну та максимальну мету¹⁷. Значення ідеї перевиховання засуджених вбачається у визнанні бажаності виховного процесу з поступовим перевтіленням виправлення у перевиховання. Моральне право злочинця на шанс виправитися (перевиховатися) трактується як таке, що його належить вважати одним з основних прав людини¹⁸.

Головною перешкодою будь-якого виховного процесу, як вважають І. Лановенко та Ю. Заросинський, є кримінально-правова безкарність, переконаність у можливості безкарно вчинити злочин і повторити його¹⁹. Автори цілком справедливо стверджують, що кримінальне покарання вже своїм примусовим характером створює чималі труднощі для виправного та виховного процесу. Позбавлення волі містить такі шкідливі наслідки:

– ув'язнені ізольовані від свого традиційного переважно позитивного оточення (сім'я, родичі, професійні контакти тощо);

– перебування у місцях позбавлення волі негативно позначається на самооцінюванні засуджених²⁰.

Ефективність виховання осіб, які відбувають кримінальне покарання, підвищується, за І. Лановенком та Ю. Заросинським, якщо достатньою мірою враховано таку типологію (класифікацію):

а) особи, які вперше вчинили нетяжкі злочини, які суперечать їх соціально-позитивним переконанням (випадковий злочинець);

б) особи, які вперше вчинили тяжкі злочини під впливом несприятливого збігу зовнішніх обставин, але загалом характеризуються позитивно в усіх інших соціальних проявах (ситуаційний злочинець);

в) особи, які вчинили злочин уперше, але раніше характеризувались аморальною поведінкою (нестійкий злочинець);

г) особи, які неодноразово вчиняли правопорушення і злочини, у тому числі й раніше засуджені (злісний злочинець);

д) особи, які підпадають під категорію «особливо небезпечні рецидивісти» (особливо небезпечний злочинець)²¹.

Автор також вважає, що типологічні (класифікаційні) відмінності в особистісних характеристиках засуджених дають можливість більш диференційовано та ефективно використовувати кримінальне покарання у виховних (кримінологічних) цілях. Насамперед йдеться про необхідність урахування основних елементів структури особистості, а саме:

а) соціально-демографічна і правова характеристика особи (стать, вік, освіта, сімейний стан, професія, характер вчиненого злочину, попередні правопорушення й судимості);

б) морально-психологічна характеристика особи (соціальна й антисоціальна спрямованість, система ціннісних орієнтацій, основні потреби й інтереси, ставлення до норм моралі і права, рівень правосвідомості, основні психічні та психофізичні особливості);

в) соціальна поведінка (стосунки у соціальних групах, самоконтроль, самооцінювання) та ін.²². Автор погоджується з тим, що така типологія має важливе значення для цілеспрямованої виховної роботи серед засуджених, однак має сумнів, що вона здатна їх перевиховати. Автор погоджується з міркуванням О. Міцкевича, який стверджує, що у випадках кримінального покарання йдеться не про «чисте» виховання, а про корекцію поведінки осіб, які вчинили суспільно-небезпечне діяння. Автор справедливо вважає, що таке завдання має обмежений характер: «Ставити перед таким грубим засобом як кримінальне покарання мету перевиховання засудженого у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів... означає наділяти кримінальне покарання властивостями, якими воно не володіє. Перевиховати, тобто докорінним чином

змінити зміст особистісних характеристик, прищепити засудженому позитивні якості й досягти того, щоби він свідомо здійснював соціально-схваловані вчинки, можна лише через різноманітні способи впливу на особу, серед яких кримінальне покарання займає вельми скромне місце, являючи собою скоріше підготовчий етап, аніж засіб для такого процесу, аніж засіб формування позитивних якостей особистості». Натомість, як вважає О. Міцкевич, для позитивного результату виховного впливу на засудженого буде достатньо, якщо він виправиться, тобто, зазнавши виховного впливу покарання, зрозуміє, що вчиняти злочин – це погано, і буде готовим поводити себе законослухняно. Відтак мета виправлення засудженого можна вважати досягнутою, якщо виховний вплив покарання на морально-психологічну, вольову й емоційно-чуттєву сфери засудженого призведе до того, що особа не вчинятиме нових злочинів з огляду на зміни у її психіці, що полягатимуть у негативному оцінковому ставленні до злочинних форм поведінки та позитивному ставленні до загально-прийнятих головних правил поведінки і готовності поводити себе відповідно до цих правил²³.

З огляду на вищенаведене, автор вважає за нагальну потребу ввести до цілей покарання такого елемента, як виправлення засудженого, що досягається через певний виховний вплив.

¹ Уголовное право / [Пионтковский А. А., Келина С. Г., Шишов О. Ф. и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М. : Наука, 1978. – 310 с. – С. 122–123.

² Там само.

³ Там само. – С. 123.

⁴ Веллев С. А. Принципы назначения наказаний / С. А. Веллев. – СПб. : Изд. Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 388 с. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса). – С. 51–52.

⁵ Мельничук Н. Ю. Категорії «злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі / Н. Ю. Мельничук. – Львів : Льв.ДУВС, 2010. – 439 с.

⁶ Полубинская С. В. Цели уголовного наказания / С. В. Полубинская. – М. : Наука, 1990. – 142 с. – (АН СССР Ин-т государства и права). – С. 30–31.

⁷ Там само. – С. 3.

⁸ Там само. – С. 29.

⁹ Там само. – С. 27, 74.

¹⁰ Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения / Николай Александрович Беляев. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 185 с. – (Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова). – С. 24.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 37.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 45.

¹⁵ Там само. – С. 48.

¹⁶ Уголовное наказание : монография [Лановенко И. П., Заросинский Ю. А., Костенко А. Н., Скибитский В. В. и др.] / Рук. авт. коллект. Шемшученко Ю. С., Титаренко Ю. Л. – Киев – Донецк, 1997. – 312 с. – (Ин-т Государства и права им. В. Н. Корещко НАНУ, Донецкий ин-т внутренних дел Украины). – С. 61.

¹⁷ Там само. – С. 62.

¹⁸ Там само. – С. 65.

¹⁹ Там само. – С. 49.

²⁰ Там само. – С. 52.

²¹ Там само. – С. 58.

²² Там само. – С. 59.

²³ Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 329 с. – (Теория и практика уголовного права и уголовного процесса). – С. 114.

Резюме

У статті розглянуто такі філософські аспекти мети покарання, як виправлення засудженого крізь призму зарубіжного законодавства, законодавства України, проаналізовано концепти вчених з цієї проблематики.

Ключові слова: покарання, мета покарання, виправлення засудженого.

Резюме

В статье рассматриваются такие философские аспекты цели наказания, как исправление осужденного сквозь призму зарубежного законодательства, законодательства Украины, анализируются концепты ученых по данной проблематике.

Ключевые слова: наказание, цель наказания, исправление осужденного.

Summary

In the article are examined the philosophical aspects of the purpose of punishment such as correction of a convicted person in the light of foreign laws, laws of Ukraine; are analyzed concepts of scientists researching the issues.

Keywords: punishment, purpose of punishment, correction of a convicted person.

Отримано 29.04.2011